

Цимбал С. В., Вознюк О. В., Кубицький С. О. Синергетичний та акмеологічний аспекти формування професійної компетентності студентів // Нові технології навчання : наук.-метод. зб. – К., 2005. – Вип. 40. – С. 80-90

УДК 378.147

Цимбал С. В.

викладач

(Національний аграрний університет),

Вознюк О.В.,

ст.викладач,

Кубицький С.О.,

кандидат педагогічних наук, доцент

(Житомирський військовий інститут радіоелектроніки)

СИНЕРГЕТИЧНИЙ ТА АКМЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТІВ

Компетентність як готовність на високому професійному рівні виконувати свої посадові та фахові обов'язки відповідно до сучасних теоретичних та практичних надбань і досвіду людини аналізується у площині синергетичного та акмеологічного підходів.

Синергетический и акмеологический аспекты формирования профессиональной компетентности студентов.

Компетентность как готовность на высоком профессиональном уровне выполнять свои должностные и профессиональные обязанности соответственно современным теоретическим и практическим накоплениям и опыту человека анализируется в плоскости синергетического и акмеологического подходов.

Synergy and acmeological aspects of the formation of professional competence in students.

Competence as readiness on a high professional level to accomplish one's staff and professional duty due to the modern theoretical and practical gains and experience of a man is analysed on the plane of synergy and acmeology approaches.

Характерною тенденцією сучасного світу є неперервне зростання кількості інформації, підвищення ролі особистості, інтелектуалізація її діяльності, швидкоплинність зміни техніки і технологій у світі. Все це виявляє соціальне замовлення щодо підготовки фахівців нового типу, потребує якісно нового рівня викладання як базових, так і фахових дисциплін, забезпечення інтелектуальної, психологічної, моральної готовності до праці в нових умовах всіх учасників навчально-виховного процесу.

Формування професійної компетентності є важливим аспектом у процесі підготовки спеціалістів будь-якої галузі людської діяльності. Реалізація соціального замовлення суспільства щодо підготовки фахівців нового типу зумовлює необхідність кардинальної зміни самої ідеології підготовки спеціалістів, що виявляється проблемною у наш час інформаційного буму: на початку ХХ сторіччя обсяг знань, які виробляє людство, подвоювався через десятки років, у даний час цей процес займає лише рік, а згідно існуючих прогнозів у недалекому майбутньому він буде подвоюватися кожні декілька місяців. Тому характерною тенденцією сучасного світу є поява нових інтегральних

наукових напрямів (синергетики, екології, системології та ін.), швидке поновлення знань, спрямованість на їх цілісність та інтегральність під час підготовки фахівців, які мають відрізнятися глибокою багатобічною фаховою компетентністю. Це, у свою чергу, потребує суттєвої зміни навчально-виховного процесу в закладах освіти, поглиблення міжпредметних зв'язків та розвитку міждисциплінарного синтезу, який передбачає ефективне використання навчально-виховних та дидактичних ресурсів всіх навчальних дисциплін.

Якщо глибока фахова компетентність є одним із головних пріоритетів закладів освіти, то всі навчальні дисципліни, як профільовані та і непрофільовані, що викладаються у цих закладах, мають спрямовуватися на розвиток глибокої фахової компетентності. Це є своєрідним велінням часу, на яке у вищому технічному навчальному закладі мають орієнтуватися не тільки викладачі точних, але й гуманітарних дисциплін. Тому проблема формування професійної компетентності у студентів технічних спеціальностей засобами нереподукуючих дисциплін є надто на часі.

Різні аспекти професійної компетентності досліджують Вітвицька С.С., Вознюк О.В., Дубасенюк А.А., Левківський М.В. та ін. Досить багато вчених (Баркасі В. В., Білик О. М., Босак Н. Ф., Веніг Н. М., Воробйова І. А., Голованчук Л. П., Головач Ю. В., Дроздова І. П., Завіниченко Н. Б., Карпова Л. Г., Козак С. В., Коломінова О. О., Мамчич О. Б., Мармаза О. І., Марченко Г. М., Онкович А. Д., Палій О. А., Петрашук О. П., Селіванова О. І., Селіверстов С. І., Топалова В. М., Шевчук Л. І., Яшук І. П.) присвятили свої дисертаційні дослідження проблемі компетентності.

Новітній акмеологічний та синергетичний підхід до розвитку людини утверджує загальнонауковий, філософський принцип цілісності, який передбачає розгляд людини як цілісної істоти [15]. Тому навчально-виховний процес має орієнтуватися на поєднання зусиль різних навчальних дисциплін у процесі формування професійної компетентності майбутнього фахівця. На нашу думку, чим більш віддалені навчальні предмети будуть інтегруватися у цьому процесі, тим більший ефект може бути очікуваним.

Завданням статті є аналіз синергетичного та акмеологічного підходів до проблеми формування фахової компетентності.

Досягнення розуміння складних реалій та феноменів буття на сучасному рівні розвитку науки як форми суспільної свідомості реалізується у теоретичній площині, де поєднується аналіз різних і навіть протилежних понять та категорій. Саме до таких відносяться категорія компетентності.

У сучасній науковій психолого-педагогічній літературі поняття “компетентність” визначається як готовність на високому професійному рівні виконувати свої посадові та фахові обов'язки відповідно до сучасних теоретичних та практичних надбань і досвіду, наближених до світових вимог та стандартів.

Компетентність, на думку експертів Ради Європи, передбачає спроможність особистості сприймати та відповідати на індивідуальні та соціальні потреби; комплекс ставлень, цінностей, знань і навичок [7]. Українська освіта починає оперувати поняттям компетентності в тому сенсі, який пропонують європейські країни [18].

Професійна компетентність знаходиться у центрі наукової уваги багатьох вітчизняних учених. Соціально-філософські і естетичні дослідження цінностей гуманітарного напрямку у навчанні і вихованні дозволило ряду вчених (Е.В.Бондаревська, О.А.Дубасенюк, І.А.Зязюн, А.І.Пискунов та ін.) виокремити в професійній компетентності фахівця проблемно-практичний аспект. Він забезпечує адекватність розпізнавання ситуації та реагування на неї, адекватну постановку і ефективне виконання цілей, задач, норм в даній обстановці з врахуванням загальнокультурної, життєвої компетенції особистості.

Концепція особистісно-орієнтованого професійного навчання (Д.М.Гришин, Н.В.Кузьміна, А.К.Маркова, Н.Г.Ничкало, В.В.Сериков), яка є складовою особистісно-орієнтованого виховання і навчання (І.Д.Бех, С.І. Підмазін, І.С. Якиманька та ін.) [2; 14;

23] передбачає проектування таких ситуацій особистого розвитку, в яких стали б можливі вільні прояви життя особистих сил, захоплень, знань, умінь, навичок людини в змістотворчій діяльності, що сприяє набуття нею професійної компетенції.

Професійна компетентність є інтегративним особистісним новоутворенням, що формується на засадах теоретичних знань, практичних умінь, значущих особистісних якостей та життєвого досвіду. Все це зумовлює готовність фахівця до виконання специфічної діяльності та забезпечує високий рівень його самоорганізації. Професійна компетентність будь-якого фахівця не корелюється вузько професійними межами, оскільки від нього вимагається постійне осмислення розмаїття соціально-економічних та інших проблем, пов'язаних не тільки з його фахом, але й з суміжними галузями суспільного пуття [20; 22].

Професійна компетентність, як особистісне новоутворення, є динамічною сутністю. Її змістовне наповнення й розуміння якісного рівня актуалізації зумовлюється багатьма чинниками: рівнем розвитку технології, науки, техніки, економіки, освіти; процесами, які відбуваються в суспільстві; суспільним замовленням, яке відображає загальний рівень суспільно-економічного розвитку суспільства, людської цивілізації загалом.

Структура компетентності фахівця ґрунтується на принципі єдності свідомості та діяльності, особливостей, системи професійної діяльності та її основних компонентів. Професійну компетентність необхідно розглядати в процесуально-динамічному аспекті: вона виявляється через діяльність і має діалектичний характер та охоплює всі сфери особистості; вона є також провідною метою, до реалізації якої має прагнути фахівець у процесі свого професійного розвитку та становлення.

Найбільш дослідженою є професійна компетентність педагогічного працівника [11]. Багато наукових досліджень присвячено професійній компетентності вчителя, професіоналізм учителя має включати культуру та компетентність та великою мірою залежить від рівня розвиненості, освіченості, цілісності особистості, яка спрямована на розкриття як власних, так і дитячих життєвих функцій. Деякі вчені (Є.В.Андрушівська, М.К.Кабардов, А.І.Панарик, С.О.Сисоєва) розглядають професійну компетентність вчителя, педагога як характеристику його особистості, його здатність та готовність практично досліджувати у своїй роботі різні види необхідних вмінь, як особливість якості вчителя. З позицій системного підходу (Т.Т.Браже, Н.І.Запрудський, В.Д.Ломакина) професійна компетентність розуміється як певна система, що інтегрує знання, вміння, навички, професійно значущі якості особистості вчителя, яка забезпечує виконання особистих професійних зобов'язань.

На основі модифікації цього виду професійної компетентності можна виокремити структурні компоненти професійної компетентності фахівця взагалі.

Отже, *структурними компонентами* професійної компетентності фахівця є три сфери: мотиваційна, предметно-практична (операційно-технологічна), саморегуляції.

Розвиненість мотиваційної сфери (мотиви, психологічні установки, ціннісні орієнтації, вектори життєвої спрямованості) забезпечує сформованість: *загальнокультурної компетентності*, що передбачає знання вітчизняної та світової культури, розвинену культуру мови та поведінки, володіння адекватними навичками спілкування, вміння жити в соціумі та встановлювати контакти з людьми; *особистісно-мотиваційної компетентності*, котра передбачає сформованість ціннісних орієнтацій, гуманістичну спрямованість діяльності; *соціальної компетентності*, пов'язаної зі здатністю нести відповідальність за свої дії та дії вихованців, брати участь у спільному прийнятті рішень з колегами, регулювати конфлікти толерантним шляхом на основі відповідних норм і правил, жити у гармонії з представниками інших культур, мов і релігій, життєвих цінностей.

Предметно-практична (операційно-технологічна, діяльнісна) сфера характеризується: сукупністю професійних умінь (гностичних, комунікативних, організаційних, проєктивних, конструктивних, управлінських); якостей, що зумовлює ефективність

реалізації відповідних професійних функцій. Ця сфера включає певні підвиди професійної компетентності:

методологічну компетентність (передбачає знання принципів, методів, форм пізнання як у межах відповідного фаху, так і у межах наукового пошуку взагалі, знання загальнонаукової методології, сформованість світогляду, знання методів розв'язування проблемних завдань, здатність до інноваційної діяльності, наукового обґрунтування, критичного осмислення та творчого застосування концептуальних наукових положень, уміння прогнозувати, проектувати та управляти виробничим, технологічним;

практично-діяльнісну (передбачає сформованість знань і умінь зі здійснення професійної та самоосвітньої діяльності; умінь мотивувати і планувати діяльність, визначати її зміст; проводити дослідну діяльність з фаху);

спеціально-наукову (передбачає сформованість знань і умінь з фаху; спеціальних професійних умінь (пізнавальні, конструктивні, інформаційні);

економіко-правову (неї належить сформованість знань і умінь основ ринкової економіки, трудових відносин, менеджменту; знання Конституції України, Законів України);

екологічну (вона ґрунтується на знаннях законів розвитку природи та суспільства, зокрема знанні синергетичних принципів побудови світу, а також екологічної відповідальності за професійну діяльність)

валеологічну (передбачає знання та уміння в галузі здорового способу життя);

інформаційну (включає володіння новими інформаційними технологіями);

управлінську (передбачає сформованість знань основ теорії управління; розвиненість умінь інформаційних, аналітичних, цілепокладання, організаційних, планування); слід зазначити, що у науковій літературі представлено багато досліджень, спрямованих на визначення сутності процесу управління, розкриття його основних функцій (Б.М. Андрушків, Г.М. Артюр, В.Г. Афанасьєв, Ф. Генон, Д.П. Кайдалов, П.М. Керженцев, М. Мескон, Г.Х. Попов, Г.О. Слезінгер, Е.І. Суїменко, та ін.). Інтенсивно досліджуються психологічні аспекти взаємодії керівника з підлеглими (В.В. Бойко, Ф.Л. Журавльов, В.Г. Ковальов, А.Л. Свенцицький та ін.), приділяється велика увага обґрунтуванню моделі та визначенню показників ефективної управлінської діяльності (Н.В. Бахарєва, Ю.М. Ємельянов, Р.Л. Кричевський та ін.);

комунікативну (передбачає сформованість відповідних умінь і якостей фахівця, які сприяють ефективній взаємодії з іншими суб'єктами виробничого процесу та здатність вирішувати продуктивні завдання у процесі спілкування та міжособистісної взаємодії); комунікативна компетентність базується на знаннях та чуттєвому досвіді, що даються змогу орієнтуватися у ситуаціях професійного спілкування, розуміти мотиви, інтенції, стратегії поведінки людини (Ю.М.Ємельянов, Л.А.Петровська).

Слід зазначити, що у системі комунікативної компетентності виділяється: компетентність у спілкуванні як по суб'єкт-об'єктній, так по суб'єкт-суб'єктній схемах; компетентність у вирішенні як репродуктивних, так і продуктивних задач; компетентність як на зовнішньому (поведінковому), так і на особистісному (глибинному) рівні спілкування. Визначальну сторону комунікативної компетентності утворює компетентність у суб'єкт-суб'єктному спілкуванні, у вирішенні продуктивних задач, в оволодінні глибинним, особистісним рівнем спілкування.

Дослідженнями показано, що компетентність у спілкуванні у напрямку суб'єкт-об'єктному (коли компетентність охоплює лише зовнішній поведінковий рівень спілкування) знаходить своє вираження орієнтація особистості на використання монологічних, однозначних стратегій взаємодії з людьми. В той час як в орієнтації особистості на застосування діалогічних стратегій взаємодії з партнерами проявляється компетентність у напрямку суб'єкт-суб'єктному, яка охоплює також і глибинний, особистісний рівень.

Комунікативний аспект фахової компетентності передбачає підтримувати гармонійні стосунки з оточенням, досягнення взаєморозуміння та взаємопідтримки [12; 17], що вибудовуються на основі впровадження принципів толерантності, розуміння прагнень інших людей їх прав.

Важливим є також сформованість у фахівця навичок професійного самоаналізу, що залежить від здатності до рефлексії та самоусвідомлення. Тому важливим є формування механізмів *саморегуляції психічної діяльності*, які виявляють *психологічну компетентність*, що передбачає знання загальних характеристик особистості (темперамент, здібності тощо), особливостей перебігу психологічних процесів (мислення, пам'ять, уява тощо). Психологічна компетентність у її практичному переломленні виявляє *аутокомпетентність* (володіння уміннями й навичками управління вольовою та емоційною сферами, різними технологіями подолання професійної та комунікативної деструкції) [8; 11].

Заслугове на увагу концепція "інтегрованого розвитку компетентності", розроблена шведськими й американськими вченими (В.Чапанат, Г.Вайлер, Я.Лефстед). Розвиток компетентності спеціаліста тут пов'язується з інтеграцією інтелектуальних, моральних, соціальних, естетичних, політичних аспектів знань та умінь. Професійна компетентність у контексті зазначеної концепції включає знання і уміння з різнобічних сфер життєдіяльності людини, які необхідні для формування умінь і навичок здійснення діяльності творчого рівня [10].

Цій концепції відповідають акмеологічний та синергетичний підходи до формування професійної компетентності фахівця. Акмеологічна та синергетична парадигма пізнання та освоєння світу мають багато спільних рис [13], оскільки акмеологія, подібно до синергетики, виявляє потребу в подоланні класичного лапласівського принципу детермінізму, відповідно до якого всяка зовнішня причина діє безпосередньо й однозначно визначає кінцевий результат впливу [див. 9, с. 53–67; 15]. Синергетика та акмеологія постають міждисциплінарними галузями наукових досліджень, оскільки "акмеологія покликана створити науковий апарат, який би дозволив адекватно відбивати проблему ефективного розвитку і становлення людини у всій сукупності її якостей", виявляючи "методологічну проблему ліквідації термінологічних дискусій і об'єднання понятійного апарата психології, медицини і педагогіки в єдиному акмеологічному тезаурусі...ставиться задача об'єднання й упорядкування дескриптивного апарата економіки, етики, етнології, соціології, психології і педагогіки з врахуванням соціогенезу" [9, с. 53–67].

Можна стверджувати, що акмеологія, як і синергетика, націлена на реалізацію принципу цілісності, оскільки акме людини (вищий прояв її професійного, особистісного самовираження та самоствердження), яке вивчається акмеологією, розуміється як гармонійна єдність психологічних і соціальних установок, у межах чого виявляється досяжною повнота буття в рамках індивідуального стану [15, с. 164; 16]. Отже, стан (чи особистісний статус) акме, як основний об'єкт дослідження акмеології, є атрибутом творчої, гармонійної самоактуалізованої (згідно А. Маслоу [24]) особистості, що є цілісною сутністю, яка виявляє синергійне, гармонійне узгодження всіх психофізіологічних, свідомих, неусвідомлених, духовних вимірів людської особистості, що складають її творчу повноту.

Базуючи на даному визначенні акме людини, можна окреслити й шляхи її формування [13], спрямовані на розвиток творчо-гармонійної особистості, що є, як учить психологія, цілісною істотою, оскільки креативні люди виявляють амбівалентні, парадоксальні-двоїсті, що виключають один одного особливості. Наприклад, креативні особистості одночасно постають екстравертами й інтровертами, виявляючи сполучення несумісних якостей та рис, таких, як скромність і гордість, бунтарський дух і консерватизм і т.д. [6].

Цілісність людини як шлях до досягнення акме реалізується на декількох психічних рівнях, один із яких пов'язаний з людськими відчуттями, що реалізуються в рамках функцій аналізаторів почуттів, таких, як зорового, слухового, кінестетичного, які називають репрезентативними системами людини. Нейро-лінгвістичне програмування (НЛП), до якого все частіше починають звертатися вітчизняні педагоги [Тарнопольський], поділяє людей на три групи, залежно від того, який перцептивний канал (репрезентативна система) сприйняття дійсності переважно розвинутий: аудіальний (слух), візуальний (зір) чи кінестетичний (рух, дотик, смак) [3; 21].

Зазначені репрезентативні системи характеризують сферу відчуттів людини і багато в чому визначальні стратегії його сприйняття, пізнання й освоєння дійсності. Як показують дослідження, людина найчастіше виявляється однобокою істотою з переважним розвитком однієї або двох репрезентативних систем, що породжує певні психологічні труднощі у взаємодії з навколишнім світом із усіма психічними і соціальними наслідками, що випливають з цього. Тому формування професійної компетентності передбачає гармонізацію людини у функціональній площині її відчуттів. Це полягає у розвитку синергійних ресурсів аналізаторів почуттів, тобто у переборенні їх сенсорній однобокості.

Слід зауважити, що гармонізація сенсорних систем людини в ідеалі передбачає розвиток *синестезії* як акмеологічної здатності та стану міжчуттєвої асоціативності. Вона забезпечує переплетення і злиття функцій аналізаторів почуттів, коли один, наприклад слуховий подразник, реалізується не тільки на рівні слухового, але і зорового, іноді тактильного сенсорного аналізатора [5, с. 16].

Існують технології формування синестезії. Так у дослідженнях по виявленню феномена багатомірності відчуттів випробуванням пред'являли різні звуки, і при послідовному зменшенні від серії до серії різниці між звуковими стимулами, коли випробуваний виявляється неможливо розрізнити їх, він починав відчувати в цих звуках нові якості, які їм не притаманні, і навчався використовувати ці якості для розрізнення звуків, що могли здаватися гладкими, шорсткуватими, матовими, блискучими і т.д., словом тут використовується весь різноманітний перцептивний спектр людини [1].

Отже, якщо акме людини, як ми показали вище, є синергійною сутністю, то її розвиток проходить шляхом формування не тільки синестезії як функціональної єдності відчуттів, але і шляхом функціонального узгодження свідомого і несвідомого аспектів психічної діяльності, що співвідносяться з функціями лівої і правої півкуль головного мозку людини. Таким чином, можна говорити про синергетичну спаяність емоційно-образної й абстрактно-логічної стратегій пізнання й освоєння світу [4] як стратегічну мету у процесі формування професійної компетентності сучасного фахівця.

Література:

1. Бардин К. В. Многомерность ощущений и ее использование наблюдателем // Когнитивная психология. – М.: Наука, 1986. – С. 55–60.
2. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Науково-методичний посібник. – К., 1998. – 204 с.
3. Бэндлер Р., Гриндер Дж. Трансформейшн. Нейролингвистическое программирование и структура гипноза. – СПб, 1995. – 317 с.
4. Вознюк О. В., Тичина О. Р. Людина, що навчається: головні аспекти нової парадигми освіти. – Житомир: Волинь, 1998. – 229 с.
5. Галеев Б. Человек, искусство, техника: проблемы синестезии в искусстве и технике. – Казань: Изд. КГУ, 1987. – 263 с.
6. Дорфман Л. Я., Ковалева Г. В. Основные направления исследований креативности в науке и искусстве // Вопросы психологии. – 1999. – № 2. – С. 101–106.
7. Дубчак О, Покладова В, Стефаненко Н. Психологічні умови формування "гнучкої" особистості // Нові напрямки творчого розвитку особистості школяра. Матеріали доповідей та повідомлень науково-практичної конференції. – Київ, 2004. – С. 20–21.

8. Завініченко Н. Б. Особливості розвитку комунікативної компетентності майбутнього практичного психолога системи освіти: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Інституті психології ім. Г.С.Костюка АПН України (м. Київ). – К., 2003. – 20 с.
9. Зайцев В. В., Зимичев А. М. Проблемы развития акмеологического образования // Проблемы развития системы акмеологических наук (под ред. Н. В. Кузьминой и А. М. Зимичева). – СПб.: Изд. СПАА (Санкт-Петербургской акмеологической академии), 1996. – С. 53–106
10. Калінін В.О., Особливості формування професійної компетентності майбутнього вчителя іноземної мови в новій мовній політиці // Формування професійної компетентності майбутнього вчителя іноземної мови засобами інноваційних освітніх технологій: Зб. наук, праць. - Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2004. – С. 193–196
11. Карпова Л. Г.. Формування професійної компетентності вчителя загальноосвітньої школи: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г.С.Сковороди. – Харків., 2004. – 20 с.
12. Кривцов С. В. Тренинг: учитель и проблемы дисциплины / 3-е изд., стер. – М.: Генезис, 2000. - 288 с.
13. Машталір А.М., Вознюк О.В., Кубіцький С.О. Формування творчої особистості курсанта: синергетичний аспект // Нові технології навчання. Науково-методичний збірник. Вип. 38. – К., 2004. – С. 109–117.
14. Пидмазин С.И. Личностно-ориентированное образование. Социально-философское исследование. – Запорожье, 2000. – С. 166–168.
15. Проблемы развития системы акмеологических наук (под ред. Н. В. Кузьминой и А. М. Зимичева). - СПб.: Изд. СПАА (Санкт-Петербургской акмеологической академии), 1996. – 268 с.
16. Реан А. А. Акмеология личности Проблемы развития системы акмеологических наук (под ред. Н. В. Кузьминой и А. М. Зимичева). - СПб.: Изд. СПАА (Санкт-Петербургской акмеологической академии), 1996. - С. 118-136.
17. Роменець В. А. Психологія творчості: Навч. посібник. 2-е видання, доп. - К.: Либідь, 2001. - 288 с.
18. Стратегія реформування освіти в Україні: Рекомендації з освітньої політики. – К.: К.І.С., 2003. – 296 с.
19. Тарнопольський О. Б. Питання впровадження нейро-лінгвістичного програмування у викладанні іноземних мов // Педагогіка і психологія. – 2001. – № 1 (30). – С. 43–49.
20. Теоретичні та методичні засади соціально-педагогічної підготовки вчителя: Збірник науково-методичних праць / Ред. кол. Дубасенюк О.А. та ін. – К.: ІЗМН, - Житомир: держ. пед інститут. – 1999. – 188 с.
21. Трансформация личности: нейролингвистическое программирование /Анализ и комментарии О. Ксендзюк. – Одесса: Хаджибей, 1995. – 352 с.
22. Формирование учебной деятельности студентов (под ред. В. Я. Ляудис). – М.: Изд. МГУ, 1989. – 240 с.
23. Якиманская И С. Технология личностно-ориентированного обучения в современной школе. – М: Сентябрь, 2000. – 176 с.
24. Maslow A. H. The Farther Reaches of Human Nature. – N. Y.: Penguin Books, 1976. – 407 p.